National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(68): 107-112
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा
शोधच्छात्रः, ज्योतिष विभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नव देहली

शोध निर्देशक: -
प्रो. विनोदकुमारशर्मा
वरिष्ठाचार्यः ज्योतिष विभाग,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्व
विद्यालय,
नवदेहली।

Correspondence:
विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा
शोधच्छात्रः, ज्योतिष विभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नव देहली

"वैदिक-ज्योतिषसाहित्याधारेण फलादेशविषये नक्षत्रविमर्श:"

विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा, प्रो. विनोदकुमारशर्मा

मनुना उक्तं यत् वेदः एव धर्मस्य सम्पूर्णं च प्रमुखं स्रोतः अस्ति, यः च वेदेषु प्रस्तुतं ज्ञानं धर्मस्य प्रमाणं रूपेण मान्यते। एषः न केवलं धार्मिकं च आध्यात्मिकं शिक्षायाः पर्यन्तं सीमितः अस्ति; अपि तु मानवजीवनस्य प्रत्येकं अंगं स्पृशति च मार्गदर्शनं दत्ते। वेदेषु केवलं आध्यात्मिकता अथवा पूजारूपविधानस्य विवेचनं न अस्ति, अपि तु तेषु विविधानि विज्ञानानि, कला च सामाजिकतत्त्वानि गूढतया विवेचनं प्राप्तानि। यथा – राजनीति, समाजशास्त्र, या मनोविज्ञानं, वेदेषु एतेषां सर्वेषां विशिष्टं ज्ञानं प्रदत्तं अस्ति। एवं न केवलं आयुर्वेदः, ज्योतिषशास्त्रं, वास्तुशास्त्रं, रसायनशास्त्रं च, अपि तु भौतिकशास्त्रं गणितं च विषयोः अपि वेदेषु समृद्धं सामग्री प्रस्तुतं अस्ति। तेषु वनस्पतिविज्ञानं, प्राणिविज्ञानं, वृष्टिविज्ञानं, भूगर्भविज्ञानं, नाट्यशास्त्रं, काव्यशास्त्रं, कामशास्त्रं च प्राचीनप्रौद्योगिकी सम्बन्धी च उल्लिखितं अस्ति। वेदः एकं व्यापकं ज्ञानकोषं यत्र मानवजीवनस्य सर्वस्य अंगस्य मूलतत्त्वानि संकलितानि अस्ति। ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदः च एते चतुर्भिः वेदशाखाभिः जीवनस्य विविधदृष्टीनां विस्तृतं ज्ञानं संकलितं अस्ति। यथा –

वेदोऽखिलो धर्ममूलं ।।[1]

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो, मनुना परिकीर्तितः।[2]

स सर्वोऽभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि सः।।

भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ।[3]

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रमुखं उद्देश्यं ग्रहाणां, नक्षत्राणां च आकाशीयपिण्डानां च व्यवहारस्य अध्ययनं कृत्वा सत्यं बोधयितुम्, अज्ञानं च दूरयितुम् अस्ति। अत्र शास्त्रे न केवलं ग्रहाणां च नक्षत्राणां गणना क्रियते, अपि तु तेषां जीवनपरि प्रभावः अपि अवगच्छते। ज्योतिषशास्त्रस्य माध्यमेण आकाशीयपिण्डानां गति च तेषां विशिष्टस्थितीनां सूक्ष्मविवेचनं क्रियते, यत् आधारं कृत्वा भविष्यस्य संभावनाः च घटनाः भविष्यवाण्याः कृत्यन्ते। "धातवः अनेकार्थाः" सिद्धान्ते, "दृश्" धातुः गूढार्थं स्वीकृत्य, ज्योतिषस्य त्रैकालिकप्रभावः - भूतकालं, वर्तमानं च भविष्यं च संदर्भेण अवगच्छेत्। एतादृशेण ज्योतिषशास्त्रं केवलं गणितीयं ज्ञानं न अस्ति; एषः एकः गहनविज्ञानः अस्ति यः आकाशीयतत्त्वेभ्यः जीवनस्य रहस्यानि उद्घाटनं कर्तुं सहायं दत्ते।

आचार्य लगधः ज्योतिषशास्त्रस्य महत्त्वं विस्तारतः व्याख्यात्वा तं वेदाङ्गेषु श्रेष्ठं स्थानं निर्दिष्टवान्। तं केवलं भविष्यवाणीका साधनं न मान्य, अपि तु यज्ञानां शुद्धोपकालनाय अनिवार्यं घोषितवान्। एतादृशेण ज्योतिषस्य उद्देश्यं केवलं आकाशीयघटनां भविष्यवाण्यां पर्यन्तं सीमितं न अस्ति, अपि तु एषः मानवजीवनस्य सर्वाणि आयामानि सम्यक् अवगच्छनाय च व्यवस्थित्याय च महत्वपूर्णं भूमिका निभाति। यज्ञानां विधिपूर्वकं सम्पन्नतायाः निश्चितं कालं निर्धारणं ज्योतिषेण विना असंभवम्, यत् माध्यमं कृत्वा व्यक्तिः स्वकर्मणि च जीवनं संचालयितुम् सहायं प्राप्नोति। यथा -

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।

तद्वद वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम्॥[4]

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता: कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञा:।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्॥[5]

नक्षत्र

नक्षत्रशब्दस्य अर्थः "नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा" अस्ति, यः तस्य स्वभावं प्रकाशयति। अत्र अभिप्रायः यः, नक्षत्राणि आकाशे स्वं शोभां विख्यातानि कृत्वा गतिशीलानि भवन्ति च एकं स्थानं यावत् दुसरे स्थानं गच्छन्ति। एषा व्युत्पत्तिः निम्नलिखितेन श्लोकं द्वारा स्पष्टिता जा सकती है -

"नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा।"

"नक्ष गतौ + "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्"।[6]

अमरकोशे नक्षत्रस्य पर्यायवाची शब्दाः एषां प्रकारेण लिखिताः हैं: -

नक्षत्र। ऋक्षम्। भ। तारा। तारका। उडु। धिष्णय। ज्योतिस् ।।[7]

महर्षि यास्के नक्षत्रशब्दस्य व्युत्पत्तौ यत् उल्लिखितम् अस्ति, तत्र ते प्रकटितवन्ति यः नक्षत्राणां कदापि क्षयः न भवति। ते अनुसारं, नक्षत्राणि शाश्वतं च अमरं च सन्ति, यानि सर्वदा आकाशे स्थितानि भवन्ति। एषे संदर्भे महर्षि यास्के नक्षत्राणां हेतु ऋक्षशब्दं अपि प्रयोगितमस्ति, यः तेषां अनश्वरतां च स्थिरतां दर्शयति। -

ऋक्षाहा: स्तृभि: इति नक्षत्राणां ऋक्षा: उदीराणानि इवख्या चान्ते स्तृभि: त्रीणन्ति इव ख्यायन्ते । अमी य ऋक्षा: निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दि वेयु: । अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ।।

छान्दोग्य उपनिषदि उल्लेखितं अस्ति यत् चंद्रमा यत् मार्गेण आकाशे संचरति, तस्य मार्गे स्थितं विशिष्टं तारा अथवा नक्षत्रं "नक्षत्र" इति कथ्यते। सूर्यसिद्धान्ते एषः नियमः अनुगतं, मासस्य नाम तस्य नक्षत्रस्य आधारतः निर्मीयिते, यत्र पूर्णिमायाः दिनाङ्के चंद्रमा स्थितमस्ति। एषा पद्धति नक्षत्राणां महत्त्वं दर्शयति च वैदिककाले समयनिर्धारणे एकं प्रमुखं साधनं अभवत्। यथा –

नक्षत्र नाम्ना मासस्तु ज्ञेया: पर्वातयोगत: ।[8]

निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥[9]

वैदिककाले ज्योतिषविद्यायाः विशेषज्ञानां "नक्षत्रादर्श" इति शब्देण संबोधयन्ति, यः अर्थेण ज्ञायते यः नक्षत्राणि तेषां प्रभावांश्च गूढतया अवगच्छति। -

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्यः स्नाम स्वप्नाया अन्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञाय नक्षत्रदर्शमा शिखायै प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनं मर्यादाय प्रश्नविवाकम्॥[10]

नक्षत्रचक्र, यं वैदिकपरंपरेण "शिंशुमार" इति नामितं अस्ति, तस्मिन नक्षत्रमंडलम् द्वे प्रमुखे भागे विभज्यते: देवनक्षत्रं च यम नक्षत्रं च। एषा विभाजनं शिंशुमाररूपेण व्याख्यायते, यत्र तस्ये दोनों पार्श्वे समानसंख्ये नक्षत्राणि स्थितानि भवन्ति। तस्य दक्षिणभागे उत्तरायणनक्षत्राणि, यानि देवनक्षत्राणि नाम्ना प्रसिद्धानि, स्थितानि अस्ति, यत्र उत्तरीयभागे दक्षिणायननक्षत्राणि, यानि यम नक्षत्राणि इति विख्यातानि, स्थितानि भवन्ति। यथा –

तस्य दक्षिणावर्त-कुण्डलीभूतशरीरस्थ यान्युदगयनानि दक्षिणपारश्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सवब्ये । ॥[11]

वैदिकसाहित्ये वर्णिताः देवताः ईश्वरस्य विविध कार्यकारीशक्तीनां प्रतीकाः अस्ति, याः सृष्टेः विविधकर्माणि संचालितुं सक्षमाः भवन्ति। वेदेषु एतानां देवतानां संख्या एका से लेकर षट्सहस्रपर्यन्तं उक्ता अस्ति। अत्र तथ्यं यास्केन निरुक्तशास्त्रे प्रमाणितं जातं, च शौनकेन अपि बृहद्देवतायां एषा मान्यता स्वीकृतं अस्ति। एतेषां देवतानां विविधस्वरूपेण प्रकृतिस्थिते ईश्वरस्य अनेके कार्यपद्धतयः ज्ञायन्ते। निरुक्तशास्त्रे देवतायाः एषा वर्णना प्राप्ता अस्ति यः देवता सः यः दानक्षमता धारयति, स्वयं प्रकाशमानः अस्ति, अन्येभ्यः अपि प्रकाशं ददाति च द्युलोकं (स्वर्गलोकं) स्थितः अस्ति। एतेन प्रकारेण देवता न केवलं भौतिकप्रकाशस्य दाता भवन्ति, अपि तु आध्यात्मिकतया ज्ञानं च चेतनां च प्रसारयन्ति। यथा –

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तिं अग्निं यमं मातरिश्वानमाहु: ।[12]

माहाभाग्याद् देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते ।[13]

देवो दानाद् वा, दीपनाद् वा, द्योतनाद् वा, द्युस्थानो भवतीति वा।[14]

देवतानां स्वरूपं तेषां अंतर्निहितप्रकृतिसंप्राप्तं अस्ति, अतः किञ्चिदेवतानां मानवरूपेण वर्णनं कृतमस्ति, यथा मरुत्, इन्द्र, वरुण इत्यादयः। एतेषां देवतानां चेतनात्मकविशेषतायाः स्तुतिः कृताः अस्ति, याः तान् मानवरूपेण प्रस्तुतयन्ति। परं अन्ये देवताः अचेतनरूपेण दृश्यन्ते, यथा अग्नि, चन्द्र, पृथ्वी, सूर्य च। तेषां अपि स्तुतयः कृताः भवन्ति, किन्तु एते देवताः तेषां गुणैः च शक्तिभिः भौतिकतत्त्वरूपेण प्रस्तुताः भवन्ति। -

पुरुषविधा: स्यु:, इत्येकम् । चेतनावद् हि स्तुतयो भवन्ति ।

अपुरुषविधा: स्यु: इत्यपरम् ।[15]

शतपथ ब्राह्मणे उल्लिखितं अस्ति यत् समस्तदेवतानां निवासस्थानं नक्षत्रलोक एव अस्ति। -

नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानां आयतनम्।

देवस्य प्रकृतिः नक्षत्रविशेषे प्राप्तप्रभावं स्पष्टतया व्यक्तयति। वैदिकऋचांश्च मन्त्रांश्च देवतानां संदर्भे तेषां कार्यशैलीं रूपं गुणं च विभागं च विस्तृतं वर्णितं दृश्यते। कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयब्राह्मणस्य तृतीयष्टके तथा तैत्तिरीयसंहितायाः तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमअनुवाके नक्षत्राणां च तेषां देवतानां स्वरूपं शक्तिं च विस्तृतं वर्णितं दृश्यते। अत्र अनुवाके नक्षत्रैः प्राप्तशक्तिं कामितमस्ति या मानवजीवनस्य विभिन्नपहलूषु प्रभावं कुर्वन्ति। ऋग्वेदे एकां प्रार्थनां कृतमस्ति यत्र आकाशे व्याप्तानां नक्षत्राणां च आकाशे स्थितानां शक्तिवान् देवतानां संबोधनं कृतं अस्ति। -

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः।

दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥[16]

तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, काठकसंहिता च तैत्तिरीयब्राह्मणेषु ग्रन्थेषु नक्षत्राणां देवतानां उल्लेखः दृश्यते। एषु ग्रन्थेषु, अनेकानि नक्षत्राणि विषये देवतायाः भिन्नानि निर्दिष्टानि, यः कारणेन मतांतरं दृश्यते। वैदिकपरंपरे अस्मिन्नेवं देवतानां नामकरणं च तेषां प्रभावः नक्षत्राणां विशेषगुणैः तथा तेषां प्रकृतिस्वरूपे दृष्टप्रभावैः संबद्धं अस्ति। -

	तैत्तिरीय संहिता	मैत्रायणी संहिता	काठक संहिता	तैत्तिरीय ब्राह्मण
	४. ४.१०	२.१३.२०	३९.१०	१.५.१
कृत्तिका	अग्नि	अग्नि	अग्नि	अग्नि
रोहिणी/प्रजापति	प्रजापति	प्रजापति	प्रजापति	प्रजापति
मृगशिरा	सोम:	मरुत:	मरुत:	सोम:
आर्द्रा	रूद्र:	रूद्र:	रूद्र:	रूद्र:
पुनर्वसु	अदिति:	अदिति:	अदिति:	अदिति:
तिष्य	बृहस्पति:	बृहस्पति:	बृहस्पति:	बृहस्पति:
अश्लेषा	सर्प:	सर्प:	सर्प:	सर्प:
मघा	पितृ:	पितृ:	पितृ:	पितृ:
फल्गुनी	अर्यमा	भग:	भग:	अर्यमा
हस्त	भग:	अर्यमा	अर्यमा	भग:
चित्रा	इन्द्र	त्वष्टा	त्वष्टा	इन्द्र
स्वाति	वायु:	वायु:	वायु:	वायु:
विशाखे/विशाखं	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी
अनुराधा	मित्र:	मित्र:	मित्र:	मित्र:

ज्येष्ठा /रोहिणी	इन्द्र	वरुण	इन्द्र	इन्द्र
मूलं/ विचूतौ	पितृ:	निऋति:	निऋति:	निऋति:
आषाढा	आप:	आप:	आप:	आप:
उत्तर आषाढा	विश्वेदेवा:	विश्वेदेवा:	विश्वेदेवा:	विश्वेदेवा:
श्रोणा/ अश्वत्थ	विष्णु:	विष्णु:	विष्णु:	विष्णु:
श्रविष्ठा	वसव:	वसव:	वसव:	वसव:
शतभिषक्	इन्द्र	इन्द्र	वरुण	इन्द्र
प्रोष्ठपदा:	अजैकपाद	अहिर्बुध्न्य:	अजैकपाद	अजैकपाद
उत्तरे प्रोष्ठपद:	अहिर्बुध्न्य:	अजैकपाद	अहिर्बुध्न्य:	अहिर्बुध्न्य:
रेवती:	पूषा	पूषा	पूषा	पूषा
अश्वयुजौ	अश्विनौ	अश्विनौ	अश्विनौ	अश्विनौ
अपभरणी	यम:	यम:	यम:	यम:

बृहज्ज्योतिषसारस्य नक्षत्रप्रकरणे अनुसारं अश्विनी नक्षत्रे स्वामी दस्त्र (अश्विनीकुमारौ) इति मानेते। भरणि नक्षत्रे स्वामी यम इति निर्दिष्टं अस्ति। कृत्तिका नक्षत्रे अधिपतिः अग्निः, रोहिणी नक्षत्रे स्वामी ब्रह्मा इति मानेते। मृगशिरा नक्षत्रे अधिपतिः चन्द्रमा, आर्द्रा नक्षत्रे स्वामी शिवः इति निर्दिष्टं अस्ति। पुनर्वसु नक्षत्रे अधिपतिः अदिति, पुष्य नक्षत्रे स्वामी गुरु (बृहस्पति) इति उच्यते। आश्लेषा नक्षत्रे अधिपतिः सर्पः, मघा नक्षत्रे स्वामी पितरः इति मानेते। पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्रे स्वामी भगः, उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रे अधिपतिः अर्यमा इति वर्णितम्। हस्त नक्षत्रे अधिपतिः रविः (सूर्यः), चित्रा नक्षत्रे स्वामी त्वष्टा इति निर्दिष्टं अस्ति। स्वाती नक्षत्रे स्वामी वायु, विशाखा नक्षत्रे अधिपतिः इन्द्रः च अग्निः इति मानेते। अनुराधा नक्षत्रे अधिपतिः मित्रः, ज्येष्ठा नक्षत्रे स्वामी इन्द्रः इति मानेते। मूल नक्षत्रे अधिपतिः राक्षसः, पूर्वाषाढ़ा नक्षत्रे स्वामी जलः इति उच्यते। उत्तराषाढ़ा नक्षत्रे स्वामी विश्वेदेवः, अभिजित् नक्षत्रे अधिपतिः विधिः इति निर्दिष्टं अस्ति। श्रवण नक्षत्रे स्वामी विष्णुः, धनिष्ठा नक्षत्रे अधिपतिः वसु, शतभिषा नक्षत्रे स्वामी वरुणः इति मानेते। पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्रे स्वामी अजपादः, उत्तराभाद्रपदा नक्षत्रे अधिपतिः अहिर्बुध्न्यः इति निर्दिष्टं अस्ति। रेवती नक्षत्रे स्वामी पूषा इति मानेते। -

दस्रो यमोऽनलो ब्रह्मा शशी रुद्रोऽदितिर्गुरूः ।[17]

सर्पश्च पितरश्चैव भगश्चाथोऽर्यमा रविः ॥ १ ॥

त्वष्टा वायुश्च शक्राग्नी मित्रः शक्रश्च राक्षसः ।

जलं विश्वे विधिश्चैव विष्णुश्च वसुरम्बुजः ॥ २ ॥

अजपादस्त्वहिर्बुध्न्यः पूषा चैते यथाक्रमम् ।

अश्विन्यादिकभानां हि स्वामिनः परिकीर्तिताः ॥३॥

नारदसंहिता अनुसारं नक्षत्राणां स्वामिनः यथाः -

अश्विनी नक्षत्रे स्वामी दस्त्र (अश्विनी कुमारौ) इति निर्दिष्टम्। भरणि नक्षत्रे स्वामी यम इति मानेते। कृत्तिका नक्षत्रे स्वामी वह्निः (अग्निः) अस्ति, रोहिणि नक्षत्रे अधिपतिः ब्रह्मा इति उच्यते। मृगशिरा नक्षत्रे स्वामी चन्द्रमा इति मानेते, आर्द्रा नक्षत्रे स्वामी शिवः इति निर्दिष्टम्। पुनर्वसु नक्षत्रे स्वामी अदिति इति उच्यते, पुष्य नक्षत्रे स्वामी बृहस्पतिः इति मानेते। आश्लेषा नक्षत्रे अधिपतिः सर्पः, मघा नक्षत्रे स्वामी पितरः इति निर्दिष्टं अस्ति। पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्रे स्वामी भगः, उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रे अधिपतिः अर्यमा इति मानेते। हस्त नक्षत्रे स्वामी सूर्यः, चित्रा नक्षत्रे अधिपतिः त्वष्टा इति निर्दिष्टम्। स्वाती नक्षत्रे स्वामी वायु, विशाखा नक्षत्रे स्वामी इन्द्रः च अग्निः इति मानेते। अनुराधा नक्षत्रे स्वामी मित्रः, ज्येष्ठा नक्षत्रे अधिपतिः इन्द्रः इति मानेते, मूल नक्षत्रे स्वामी राक्षसः इति निर्दिष्टं अस्ति। पूर्वाषाढ़ा नक्षत्रे स्वामी जलः, उत्तराषाढ़ा नक्षत्रे अधिपतिः विश्वेदेवः इति उच्यते। अभिजित् नक्षत्रे स्वामी ब्रह्मा इति मानेते। श्रवण नक्षत्रे स्वामी विष्णुः, धनिष्ठा नक्षत्रे अधिपतिः वसु, शतभिषा नक्षत्रे स्वामी वरुणः इति निर्दिष्टम्। पूर्वाभाद्रपद नक्षत्रे स्वामी अजपादः, उत्तराभाद्रपद नक्षत्रे अधिपतिः अहिर्बुध्न्यः, रेवती नक्षत्रे स्वामी पूषा इति मानेते। -

नक्षत्रेशाः क्रमाद् दस्रयमवह्निपितामहाः।[18]

चन्द्रेशादितिजीवाहि पितरो भगसंज्ञिताः॥ १ ॥

अर्यमार्कत्वष्ट्रमरुच्छक्राग्निमित्रवासवाः ।

निर्ऋत्युदग् विश्वविधिगोविन्दवसुतोयपाः ॥ २ ॥

ततोऽजपादऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेति प्रकीर्तिताः ।

अष्टाविंशति ऋक्षेशाः अभिजित्सहिता तथा ॥ ३ ॥

कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयब्राह्मणस्य तृतीयष्टकस्य प्रथकप्रपाठकस्य च तैत्तिरीयसंहितायाः तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमअनुवाके नक्षत्रसूक्ते, यत्र नक्षत्राणां देवतानां स्वरूपं च शक्तिं च अनुसारं प्रार्थना कृतं अस्ति, या प्रार्थना जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु नक्षत्राणां प्रभावं प्रतिपद्य प्रस्तुतं करोति । यथा –

अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः। नक्षत्रं देवमिन्द्रियम्। इदमासां विचक्षणम्। हविरासं जुहोतन।यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः। यस्येमा विश्वा भुवनानि सवा।

स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः। अग्निना देवस्सुविते दधातु।

प्रजापते रोहिणीवेतु पत्नी। विश्वरूपा बृहती चित्रभानुः॥१॥[19]

अग्निः अस्मान् कृत्तिकानक्षत्रेण रक्षतु। नक्षत्रदेवता इन्द्रियाणां स्वामी अस्ति। एषः तेषां विशिष्टज्ञानं धारयति। अनेन नक्षत्रेण हविं समर्पयताम्। यस्य किरणाः च प्रकाशः चमकन्ति। यस्याः द्वारा सम्पूर्णं विश्वं व्याप्यते। सः कृत्तिकानक्षत्रेण संप्राप्तिः स्थापयतु। अग्निदेवः अस्मान् उत्तमानि परिणामानि दत्तु। प्रजापतये रोहिण्या पतिव्यं गच्छतु। सा अनेकवर्णा, विस्तीर्णा च दीप्तिमन्ती अस्ति।

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु। यथा जीवेम शरदस्सवीराः।

रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात्। विश्वा रूपणि प्रतिमोदमाना।

प्रजापति ँ हविषा वर्धयन्ती। प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम्।

सोमो राजा मृगशीर्षेण आगन्न्। शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम।

आप्यायमानो बहुधा जनेषु। रेतः प्रजां यजमाने दधातु॥२॥[20]

सा (रोहिणी नक्षत्र) अस्मिन यज्ञे सफलतां प्रदातु। यथा वयम् वीरतया शतायुर्भूयामहे। रोहिण्याः देवी पूर्वे दिशि उदितेति। सा अनेकवर्णा, आनन्दे मग्ना च अस्ति। प्रजापतिं हविं समर्प्य तं पोषयतु। सा देवतानां प्रियं अस्ति यज्ञे च सम्मिलिता। सोमराजा मृगशीर्ष नक्षत्रेण सह आगच्छतु। शुभनक्षत्रेण, तस्य प्रियं स्थानं सुखदायकं अस्ति। सा बहु प्रकारेण जनानां संतुष्टिं करोति। यजमानाय सः संतानं च प्रजा च उत्पद्यतु।

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति। प्रियँ राजन् प्रियतमं प्रियाणाम्।

तस्मै ते सोम हविषा विधेम। शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे।

आर्द्रया रुद्रः प्रथमा न एति। श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियानाम्।

नक्षत्रमस्य हविषा विधेम। मा नः प्रजा ँ रीरिषन्मोत वीरान्।

हेति रुद्रस्य परिणो वृणक्तु। आर्द्रा नक्षत्रं जुषता ँ हविर्नः॥३॥[21]

हे राजन्, तव मृगशीर्ष नक्षत्रं सर्वप्रियं अस्ति। एषः प्रियतमं नक्षत्रं प्रियजनानां विषये अस्ति। अतः, हे सोम, वयम् तं हविं समर्पयामः। अस्मिन द्विपद च चतुष्पद सुखिनो रक्षायुक्ता च भवन्तु। रुद्रः आर्द्रायाः नक्षत्रेण सह प्रथमं समागच्छन्ति। सः देवतानां श्रेष्ठः महिम्नं स्वामी अस्ति। अत्र नक्षत्रे हविं समर्पयामः। अस्मिनां प्रजां च वीरतां च

सुरक्षितां कुरु। रुद्रस्य शस्त्रं अस्मान् रक्षतु। आर्द्रं नक्षत्रं अस्मिन हविं स्वीकुरु।

प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा। अपाघशं सन्नुदतामरातिम्।
पुनर्नो देव्यदितिस्पृणोतु। पुनर्वसूनः पुनरेतां यज्ञम्।
पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्वै। पुनः पुनर्वो हविषा यजामः।
एवा न देव्यदितिरनर्वा। विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा।
पुनर्वसू हविषा वर्धयन्ती। प्रियम् देवानामप्येतु पाथः॥४॥[22]

पुनर्वसु नक्षत्रः अस्मान् सर्वपापैः कष्टैः च दूरयतु। शत्रुताṃ नष्टयित्वा शान्तिं प्रतिष्ठापयतु। देवी अदिति अस्मान् पुनः स्पृश्य शुद्धयतु। पुनर्वसु नक्षत्रं अस्मिन यज्ञकर्मणि पुनः स्वीकरोतु। सर्वे देवता अस्मान् पुनः अनुग्रहपूर्वकं प्राप्तयन्तु। वयम् पुनः पुनः तव हविं समर्पयामः। देवी अदिति, या सम्पूर्णं जगतं पालन-पोषणं करोति तस्याः नींव च अस्ति, अस्मान् विघ्नविहीनं रक्षतु। पुनर्वसु नक्षत्रे, हविं कृत्वा, देवतानां प्रियं भूत्वा अस्मिनां कल्याणाय प्रवृत्तमस्तु।

वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः। तिष्यं नक्षत्रमभि संबभूव।
श्रेष्ठो देवानां पृतनासुजिष्णुः। दिशोऽनु सर्वा अभयन्नो अस्तु।
तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः। बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चात्।
बाधेतान्द्वेषो अभयं कृणुताम्। सुवीर्यस्य पतयस्याम।
इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम्। आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः॥५॥[23]

वृहस्पति, यः प्रथमं प्रकटितोऽस्ति, तिष्य (पुष्य) नक्षत्रेण सह संलग्नः। सः देवतानां मध्ये श्रेष्ठः युद्धे च विजयी अस्ति। सर्वदिशाः अस्मान् निर्भययन्तु। तिष्य नक्षत्रं अस्मिनां अग्रे, मध्ये च पश्चात् रक्षाम् कुरुयात्। द्वेषं नाशयित्वा, एषः अस्मान् निर्भयम् करोति। वयं अत्र वीरत्वे च शक्तिं स्वामी भवेम। एषा हविः सर्पाणां समर्पिता अस्ति, ये तां स्वीकुरुयुः। आश्लेषा नक्षत्रं अनुसरन्ति ये सर्पाः तां स्वीकुरुयुः।

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति। ते नस्सर्पासो हवमागमिष्ठाः।
ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः। ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति।
येषमश्रेषा अनुयन्ति कामम्। तेभ्यस्सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि।
उपहूताः पितरो ये मघासु। मनोजवसस्सुकृतस्सुकृत्याः।
ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः। स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम्॥६॥[24]

यः सर्पाः आकाशे पृथिव्यां च वसन्ति, ते अस्मिन आह्वानं स्वीकुरुयुः। यः सर्पाः सूर्यकिरणासु वसन्ति, ये च दिव्यलोके विचरन्ति। यानि आश्लेषा नक्षत्रे प्रियं विधेयमस्ति, तानि मधुरं हविं समर्पयामि। मघा नक्षत्रे आह्वायमानाः पितरः, ये मानसशक्ति सहितं श्रेष्ठकर्माणि प्रेरिताः, ते अस्मिन यज्ञे च नक्षत्रे च आह्वानं स्वीकुरुयुः। स्वधया सह ते एषं शुद्धं यज्ञं स्वीकरोतु।

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धाः। येऽमुल्लोकं पितरः क्षियन्ति।
यांश्च विद्म यांश्च न प्रविद्म। मघासु यज्ञं सुखृतं जुषन्ताम्।
गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्। तदर्यमन् वरुणमित्र चारु।
तं त्वा वयं सनितारं सनीनाम्। जीवा जीवन्तमुप संविशेम।
अर्यमा राजाऽजरस्तु विष्मान्। फल्गुनीनामृषभो रोरवीति।
श्रोष्ठो देवानां भगवो भगासि।
तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात्॥७॥[25]

यः पितरः अग्नौ दग्धाः च यः न दग्धाः, यः च परलोकं वसन्ति। यानि अस्मिनां ज्ञाताः च यानि अज्ञाताः, ते मघा नक्षत्रे कृतं यज्ञं स्वीकुरुयुः। गोस्वामी त्वं फल्गुनी नक्षत्रे अधिपति अस्ति। हे अर्यमन्, वरुण मित्रैः सह तव स्वरूपं सौम्यम् अस्ति। त्वं सनातनः अस्ति, और हम तव शरणं प्रार्थयामहे, यथाऽस्मिन जीवनं यापयामहे। अर्यमन्, यः अजर-अमरः राजा अस्ति, फल्गुनी नक्षत्रे बलवंतं अधिपति अस्ति। भगः, यः देवतानां श्रेष्ठः अस्ति, फल्गुनी नक्षत्रं पवित्रयति। त्वं अस्मान् शक्ति, समृद्धि च वीरता च प्रदानय।

अस्मभ्यं क्षत्रमजर ँसुवीर्यम्। गोमदश्ववदुपसन्नुदेह।
भगो ह दाता भग इत्प्रदाता। भगो देवीः फल्गुनीराविवेश।
भगस्येत्तं प्रसवङ्गमेम। यत्र देवेस्सधमादं मदेम ॥८॥[26]

हमें अजरं (अमरं) च वीर्ययुक्तं बलं प्रदत्तुम्। अस्मिन गो, अश्वं च समृद्धिं च आशीर्वादय। भगः, यः प्रदातृ च प्रियवस्तुनां प्रदाता अस्ति, सः फल्गुनी नक्षत्रे प्रवेशितः। भगस्य एष आशीर्वादः अस्मिन प्राप्तुं, यत्र अस्मिन देवतानां सह आनन्देन यज्ञे भागं ग्रहामः।

आयातु देवस्सवितोपयातु। हिरण्ययेन सुवृता रथेन।
वहन् हस्त ँसुभगं विद्मनापसम्। प्रयच्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ।
हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः। दक्षिणेन प्रतिगृभ्णीम एनत्।
त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम्। सुभ ँससंयुवति ँ रोचमानाम्॥ ॥९॥[27]

सविता देवः अस्मान् स्वर्णरथेण सवारः प्राप्तु। हस्त नक्षत्रं, यं सौन्दर्यं समृद्धिं च प्रतीकं, अस्मान् पुण्यकर्मणां प्रति प्रेरयतु। हस्त नक्षत्रं अस्मान् अमर्त्यं समृद्धिं च प्रदानयतु। दक्षिणदिशाम् इतं स्वीकुरु। चित्रा नक्षत्रं, यं प्रकाशमयं, तस्य दिव्यतेर् अस्मान् रक्षतु।

वायुर्नक्षत्रमभ्येति निष्टपाम्। तिग्मश्रृंगो वृषभो रोरुवाणः।
समीरयन् भुवना मातरिश्वा। अप द्वेषा ँसि नुदतामरातीः।
तन्नो वायस्तदु निष्टपा श्रणोतु। तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम्। ॥१०॥[28]

वायुः देवता, निष्टपा नक्षत्रेण सह, वृषभरूपेण गूंजन्ते, अस्मिन जीवनं गतिं च ऊर्जाṃ प्रदत्तु। मातरिश्वा, यः समस्तं विश्वे जीवनदायिनीं वायुम् आनयति, शत्रून् च द्वेषं च निवारयतु। वायुर्नः समृद्धिं ल्यापयतु, निष्टपा नक्षत्रं अस्मान् अनन्तं वरदानं दातु।

दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः। तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे।
तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम्। पश्चात् पुरस्तादभयन्नो अस्तु।
नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे। श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ॥११॥[29]

सर्वे शत्रवः भयभीतं यान्तु। इन्द्राग्न्यः विशाखा नक्षत्रेण आम्रकिंचनं रक्षयन्तु। देवता यज्ञं स्वीकारयन्तु। अग्रे पश्चात् च निर्भयं वातावरणं अस्तु। विशाखा नक्षत्रं यत् नक्षत्राणां अधिपत्नी अस्ति, इन्द्राग्न्यः कृपया अस्मिन्संसारे रक्षां कुर्यात्।

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्। उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय।
तस्यां देवा अधिसंवसन्तः। उत्तमे नाक इह मादयन्ताम्।
पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः। पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना॥
आप्यायन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम् ।।१२।।[30]

पूर्णमासी (पूर्णिमा) सर्वदिक् पूर्णता जीवनस्य आगच्छतु। अस्मिन दिने देवता यज्ञस्थले उपस्थित्य आनंदितं भवन्तु। पृथिवी या तेजस्विनी सहृदया च, स्वसौंदर्येण सह अस्मिन जीवनं समृद्धिं आगच्छतु। सर्वे दुरितानि (कष्टानि) निवार्य, यजमानस्य यज्ञं महत्त्वपूर्णं फलदायकं च कृत्वा, हम नमस्कारैः आहुतिभिः च देवतानां प्रसन्नं कृत्वा उन्नतिं प्राप्तु।

ऋध्द्यास्म हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु ।
अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः ।
चित्रं नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात् । अनूराधा स इति यद्वदन्ति ।
तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः । हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ।

इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति । यस्मिन् वृत्रं वृत्र तूर्यो ततार ॥१३॥[31]

मित्र देवता अस्माकं कल्याणं कर्तुं मित्रतां च वृद्धिं कुर्यात्। अनुराधा नक्षत्रे आहुति अर्पयित्वा तं वृद्धयित्वा शतं वर्षाणि वीरतया जीवेम। चित्रा नक्षत्रं पुरो दिशा मध्ये उदितं, यत् अनुराधा इति कथ्यते। मित्र देवता देवतायाः मार्गेण आगच्छन्ति, याः आकाशे स्वर्णिमं विस्तृतं च अस्ति। इन्द्र ज्येष्ठा नक्षत्रेण सह यान्ति, यत्र तेन वृत्रं नामकं असुरं पराजितं कृतम्।

तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधन्तरेम दुरितिं दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे ।
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमद्युहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराच्येतु निर्ऋतिः पराचा ।
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिस्समक्तम् । अहर्भूयाद्यजमानाय मह्यम् ॥१४॥[32]

अत्र अस्मिन नक्षत्रे अमृतस्य आनन्दं भजेम। दुराचार कष्टानां चास्मान निवृत्तिं कुर्यात्। पुरन्दरः (इन्द्रः), वीरः, शक्रः, वर्षायो देवताः अस्मां यज्ञे व्यापकं कुर्वन्तु। ज्येष्ठा नक्षत्रः यत् मधुरं फलं प्रदायं, अस्मिन यज्ञे समृद्धिं सम्पूर्णं करोतु। मूल नक्षत्रः यत् अस्माकं यज्ञं सफलं कर्तु, वीरता, समृद्धि, सन्तान, सुरक्षा प्रदायं करोतु। दक्षिणे दिशा निर्ऋति (नकारात्मक शक्तयः) निष्क्रियता कुरुयन्तु। गायः, पशवः, प्रकाशं चास्माकं यज्ञस्य हेतुशुभं भवतु।

अहर्नो अद्य सुविते ददातु । मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति ।
पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि । शिवं प्रजयै शिवमस्तु मह्यम् ।
या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः । या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।
यासामषाढा अनुयन्ति कामम् । ता न आपः श स्योना भवन्तु ।
याश्च कूप्या याश्च नाद्यास्समुद्रियाः।
याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः॥१५॥[33]

आद्यं दिनं अस्माकं हेतु शुभं फलदायकं च होतु। मूल नक्षत्रं यत् उक्तं अस्ति, तत् अस्मिन हेतु हितकारी होतु। दक्षिणे दिशा निर्ऋति (अशुभता) स्ववचनेन निवार्यन्ताम्। अस्मिन कृते च अस्माकं सन्तानां च शुभता अस्तु। यानि दिव्यजलानि—आकाशीयं, अंतरिक्षीयं, पृथिव्यं च—यां अषाढ़ा नक्षत्रं स्वैच्छिकं अनुसरति, तानि जलानि अस्मिन हेतु शुभकारी होतु।

यासामषाढा मधु भक्षयन्ति । ता न आपः श ँस्योना भवन्तु ।
तन्नो विश्वे उप श्रण्वन्तु देवाः । तदषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् ।
तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
शुभ्राः कन्या युवतयस्सुपेशसः । कर्मकृतस्सुकृतो वीर्यावतीः ।
विश्वान् देवान् हविषा वर्धयन्तीः।
अषाढाः काममुपायन्तु यज्ञम् ॥१६॥[34]

यः जलं—कूपं, नद्यां, समुद्रं, झरनं, तालाबं च—याः अषाढ़ा नक्षत्रं मधुरं फलप्रदानं कर्तुं शक्ता, तानि जलानि अस्मिन हेतु मंगलकारी भवन्तु। अस्मिन यज्ञे सर्वे देवताः श्रुण्वन्तु, अषाढ़ा नक्षत्रेण यज्ञे साहाय्यं कुर्वन्तु। सः नक्षत्रं पशुपालनाय पोषकं कृत्वा, कृषिं वर्षायाः द्वारा प्रापयतु, यजमानाय समृद्धिं सफलतां च आनयतु। युवतयः, या सुंदराः, गुणवान्, कर्मशीलाः च, देवतानां आहुति अर्पयित्वा अषाढ़ा नक्षत्रेण यज्ञे इच्छितफलानि पूर्णयन्तु।

यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्। तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य।
श्रियं दधात्वहृणीयमानम्। उभौ लोकौ ब्रह्मणा सञ्जितेमो। ॥१७॥[35]

अभिजित नक्षत्रं यत्र ब्रह्मा सर्वसृष्टेः विजयमप्राप्तवान्, तं नक्षत्रं अस्माकं विजयं समृद्धिं च दत्तु। वयं ब्रह्मायाः शक्त्या द्वौ लोकौ स्थिरतां कल्याणं च प्राप्नुयाम।

अष्टौ देवा वसवस्सोम्यासः।चतस्रो देवीरजराः श्रविष्ठाः।
ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्। सव्वंथ्सरीणममृत स्वस्ति॥ ॥१८॥[36]

आष्टौ वसु देवताः, ये अमृतस्वरूपाः, च श्रविष्ठा नक्षत्रं यत् चार अजर-अमर देवीयाः प्रतिकं अस्ति, ते अस्मिन यज्ञे रक्षां कुर्वन्तु च अस्मान अमृतमय आशीर्वादं दत्तु।

यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभियन्तु श्रविष्ठाः ।
पुण्यन्नक्षत्रमभि संविशाम । मा नो अरातिरघश ँ साऽगन्न् ।
क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नक्षत्राणा शतभिषग्वसिष्ठः ।
तौ देवेभ्यः कृणुति दीर्घमायुः । शत सहस्रा भेषजानि धत्त ।
यज्ञन्नो राजा वरुण उपयातु । तन्नो विश्वे अभि संयन्तु देवाः॥१९॥[37]

वसवः (आष्टौ देवगणाः) अस्मिन यज्ञे रक्षां कुर्वन्तु, दक्षिणे दिशा से श्रविष्ठा नक्षत्रं अस्मिन दिशां आगच्छतु। वयं पुण्यनक्षत्रे प्रवेशं कुर्वेम, कश्चिद् शत्रुः या पापं न अस्मिन समीपं आगच्छेत्। क्षत्रियराजा वरुणः अधिराजाः सन्ति, शतभिषा नक्षत्रेण अधिपति वसिष्ठः। ते देवतानां दीर्घायुः प्रदानं कुर्वन्ति, अनगिनतं औषधि च दत्ते। अस्मिन यज्ञे राजा वरुणः उपस्थितं भवन्तु, सर्वे देवताः तं सफलं कर्तु।

तन्नो नक्षत्र ँशतभिषग्जुषाणम् । दीर्घमायुः प्रतिर्द्वेषजानि ।
अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वा भूतानि प्रति मोदमानः ।
तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे । प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
विभ्राजमानस्समिधा न उग्रः । आऽन्तरिक्षमरुहदगन्द्याम् ।
त ँसूर्यं देवमजमेकपादम् । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे ॥२०॥[38]

अस्माकं शतभिषा नक्षत्रं सुखदं दीर्घायुः प्रदायं द्वेषं च दूरं कुर्वातु। अज एकपादः (एकपादं अज देवता) पूर्वे दिशायां उदितं यः सर्वे प्राणी आनन्दितं कुर्वन्ति। सर्वे देवताः तस्य प्रभावात् उत्पन्ना भवन्ति। प्रोष्ठपद नक्षत्रं (पूर्व उत्तर भाद्रपद) अमृतं रक्षन्ति। सः उज्वलः प्रज्वलितश्च आकाशे पृथिव्यां च प्रकाशं प्रसारयति। सूर्यः, यः अजन्मा एकपादश्च अस्ति, तं प्रोष्ठपद नक्षत्रं सर्वे देवताः अनुसरन्ति।

अहिर्बुध्नियः प्रथमान एति । श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
तं ब्राह्मणास्सोमपास्सोम्यासः। प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्वे ।
चत्वार एकमभि कर्म देवाः । प्रोष्ठपदा स इति यान् वदन्ति ।
ते बुध्नियं परिषद्यँ स्तुवन्तः । अहि ँरक्षन्ति नमसोपसद्य ।
पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् । पुष्टिपती पशुपा वाजबस्त्यौ ॥२१॥[39]

अहिर्बुध्निय (नाग देवता) सर्वप्रथम आगच्छन्ति, ते देवतायाः मनुष्या च श्रेष्ठा सन्ति। तेषां रक्षां ब्राह्मणा सोमपानं च कर्तुम्। प्रोष्ठपद नक्षत्रे सर्वे देवताः तेषां रक्षायाम् संलग्नाः सन्ति। चतुरः देवताः मिलित्वा एकं कर्म कर्तुं प्रोष्ठपदं समाचक्षन्ति। ते बुध्नियं परिवर्त्य स्तुतिं कुर्वन्ति, नागं रक्षां नमस्कारसमर्पणैः कर्ति। पूषा (पोषणकारकः देवता) रेवती नक्षत्रेण मार्गे चलन्ति, यः पुष्टिवर्धनं पशुपालनं च स्वामी अस्ति।

इमानि हव्या प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
क्षुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः । गावो नो अश्वा ँअन्वेतु पूषा ।
अन्न ँरक्षन्तौ बहुदा विरूपम् । वाज ँसनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
तदश्विनावश्वयुजोपयाताम् । शुभङ्गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः ।
स्वं नक्षत्र हविषा यजन्तौ । मध्वासम्पृक्तौ यजुषा समक्तौ ॥२२॥[40]

एषा हव्यं, या पवित्रा अस्ति, तानि स्वीकार्य यज्ञं साधु मार्गेण प्रापयन्तु। रेवती नक्षत्रं अस्मिन्स्मलपशुं रक्षयतु। गायः घोडाः च अस्मिन सम्पत्त्यां युक्ता रक्षायाम् पूषा तेषां रक्षां कुर्यात्। तानि अन्नानि अनगिनतं रूपेण रक्षयन्तु, यजमानस्य यज्ञं सफलं कर्तुं। अश्विनी कुमारः, शुभाः, सुंदराः उत्तमानि घोडानि युक्तं आगच्छन्तु,

अस्मिन यज्ञे। अश्विनी नक्षत्रं यत् मधुरं यज्ञयुक्तं च मन्यते, तस्मिन आहुति अर्पयेम।

यौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ । विश्वस्य दूतवमृतस्य गोपौ ।
तौ नक्षत्रं जुजुषाणोपयाताम् ।नमोऽश्विभ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्याम् ।
अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु तद्यमो राजा भगवान् विचष्टाम् ।
लोकस्य राजा महतो महान् हि । सुगं न: पन्थामभयं कृणोतु ।
यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यषिंचन्त देवाः ।
तदस्य चित्रँ हविषा यजाम । अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु ।
निवेशनी यतते देवा अदधुः ॥२३॥[41]

देवतानां वैद्याः अश्विनी कुमाराः, हव्यवाहकाः अमृतस्य रक्षकाः, अस्मिन यज्ञे आगच्छन्तु। वयं अश्विनी कुमाराणां प्रणमेम। भरणी नक्षत्रं पापानि वहनं कृत्वा यमराजं तानि रक्षां कुर्यात्। लोकराजा, महाशरीर यमः, अस्मिन मार्गे सरलतां निर्भयं च कर्तुं यत्नं कुर्वातु। यं नक्षत्रे यमराजः प्रतिष्ठिताः, यं देवताः तं अभिषिक्तं कृत्वा, अस्मिन भरणी नक्षत्रे आहुति अर्पयेम। पापनाशकं भरणी नक्षत्रं अस्मां रक्षां कर्तु।

नवोनवो भवति जायमानो यमांदित्या अश्शुमाप्याययन्ति।
ये विरूपे समनसा सत्व्ययन्ती। समानन्तन्तुं परितातना तें।
विभू प्रभू अनुभू विश्वर्तो हुवे। ते नो नक्ष्त्रे हवमा गमेतम्।
वयन्देवी ब्रह्मणा संव्विदानाः। सुरलॉसो देववींतिन्दधानाः।
अहोरात्रे हविषां वर्धयन्तः। अति पाप्मानमति मुक्त्या गमेम।
प्रत्युंबदश्यायती ॥२४॥[42]

नव-नव उत्पन्नं यमं आदित्यदेवतानां पोषितं, ये समानविचाराः समानलक्ष्यं च कर्म कुर्वन्ति, ते तं प्राप्नुयुः। वयं विभू, प्रभु, अनुभू, विश्वर्तु च आह्वानं कुर्मः। सर्वे नक्षत्राणि अस्माकं आहुतिं ग्रहणयन्तु। देवतासंयुक्ता अमृतप्राप्तिं कृत्वा सर्वे पापेभ्यः मुक्तिम् आगच्छाम। अन्धकारं पारं कृत्वा सूर्यप्रकाशे प्रापयाम।

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः। अपो मही वृंणुते चख्पुंषा।
तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरीं।उदुस्रियास्सचते सूर्यः।
सा उद्यन्नक्षत्रमचिमत्। तवेदृषो व्युषि सूर्यस्थ च।
सं भक्तेन गमेमहि। तन्नो नक्षत्रमचिमत्।
भानुमत्तेज उच्चरात्। उपयज्ञमिहागमत् ॥२५॥[43]

दिवः पुत्री उषा प्रबुद्धा भवति अपश्च धारयति। सा सूर्येण सह मिलित्वा तमः प्रकाशे परिवर्तयति। सूर्यः, यः सुंदरः अद्भुतः च प्रकाशवान् अस्ति, अस्मान् पवित्रे नक्षत्रे नयतु। तेन सह गच्छन्तः वयं दिव्ये प्रकाशे स्थानं प्राप्नुयाम ।

अतः वैदिकसंहिताः आधारभूताः सन्ति यतः ज्योतिःशास्त्रे वर्णितेषु नक्षत्रेषु फलादेशः वैदिकसाहित्ये विद्यमानं देवतातत्त्वमेव आधेयमस्ति। तत्र विभिन्नस्वरूपाणां देवतानां तथा तेषां प्राप्तेः उर्जानां विभिन्नता च स्पष्टं वर्ण्यते। नक्षत्राणां तेषां सम्बद्धदेवतानां च स्वरूपे तद्वर्णनं प्रत्यक्षं दृश्यते।

वास्तुतः सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं प्राकृतिकशक्तिभिः परिपूर्णं भवति। एषु शक्तिषु विभिन्नप्रकाराणां उर्जाः च तासां विविधस्थानगतस्वरूपं देवतातत्त्वेन प्रबोध्यते। ऋग्वेदे अपि विशेषतः देवतानां प्रार्थना कृता अस्ति यथा- "हे आकाशे व्यापिनः नक्षत्राणां सहचरीणः शक्तिमन्तः देवताः, यूयं भूमिमाकाशं च धारयथ। अतः यूयं नक्षत्राणि च देवताश्च अस्मान् रक्षत, अस्मभ्यं पूर्णं बलं समर्थं च प्रदानं कुरुत। -

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः।
दृळहो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥[44]

सन्दर्भग्रन्थाः

1. मनुस्मृति २.६
2. मनुस्मृति २.७
3. नुस्मृति १२.९७
4. याजुषज्योतिष, वेदाङ्गज्योतिषम्, श्लोक४
5. याजुषज्योतिष, वेदाङ्गज्योतिषम्, श्लोक३
6. उणादि कोष ३.१०५ । इति अत्रन् (शब्द कल्पद्रुम)
7. अमरकोश १.३.२१.१.१ ।
8. सूर्य सिद्धान्त
9. छान्दोग्योपनिषद ७.१.४
10. यजुर्वेद ३०.१०
11. श्रीमद भागवत पुराण, पञ्चम स्कन्ध, त्रयोविंशोध्याय, श्लोक ५
12. ऋग्वेद १.१६४.४६
13. निरुक्त ७.४
14. निरुक्त ७.१५
15. निरुक्त ७.६, ७.७
16. ऋग्वेद ६.६७.६
17. बृहज्ज्योतिषसारः, नक्षत्रप्रकरण, श्लोक १-३,श्रीरूपनारायणशर्मा,ठाकुर-प्रसादपुस्तक भण्डार, वाराणसी
18. नारद संहिता, षष्टमोऽध्याय, श्लोक १-३
19. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१
20. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२
21. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.३
22. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.४
23. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.५
24. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.६
25. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.७
26. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.८
27. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.९
28. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१०
29. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.११
30. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१२
31. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१३
32. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१४
33. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१५
34. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१६
35. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१७
36. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१८
37. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.१९
38. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२०
39. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२१
40. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२२
41. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२३
42. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२४
43. तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१.२५
44. ऋग्वेद ६.६७.६